

SELANİK'İN YÜKSELİŞİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE JÖN TÜRKLER

1889-1908

NECMETTİN
ALKAN

GİRİŞ

ÇALIŞMANIN METODUNA DAİR

Tarihçilik, zihinsel bir *kurgulama* eylemidir; tarihçi ise, bulunduğu araştırma malzemelerini değerlendirerek tarihî olguları bir mantık silsilesiyle zihninde *yeniden canlandırmak* suretiyle kurgulama *gayretinde* olan kişidir. Bu kurguyu yaparken, elindeki malzemeleri süzerek çıkardığı verilerden hareket eder. Fakat tarihçi, olayların kurgulanmasında veya yeniden canlandırılmasında bazı zorluklarla karşılaşabiliyor.

Tarih araştırmalarının başında ele alınmak istenen konu gündeme getirildiğinde karşılaşılan ilk zorluk, bunun önceden yeterince ele alındığı iddiasıdır. Ama hiçbir konu tam anlamıyla araştırıldı diye rafa kaldırılamaz. Her tarihsel mevzu farklı zamanlarda ve değişik tarihçiler tarafından yeniden araştırılabilir. Bu, kesinlikle konunun tekrarı anlamına gelmez. Mevcut şartlar ve zaman dilimi ister istemez konuya bakış açısını etkileyebiliyor. Kaldı ki, aynı vesikalar aynı zaman diliminde farklı kişiler tarafından dahi başka şekillerde ele alınabilir ve yorumlanabilir. Araştırmalardaki bir diğer zorluk ise malzeme/kaynak eksikliğidir. Tarih araştırmalarında vesikaların çeşitliliğinden ve dağınık-

lığından dolayı, bunların tam olarak tespit ve temin edilmesinde daima bazı zorluklarla karşılaşılabilir. Ne kadar iyi bir araştırma yapılırsa yapılsın, konu hakkındaki kaynakların tamamı hiçbir zaman temin edilemez.

Araştırma malzemelerinin değerlendirilmesi aşamasında bir başka sorun daha güdeme gelir: Eldeki malzeme kime, neye göre ve nasıl değerlendiriliyor? Masanın üzerinde cansız yığın olarak bekleyen dağınık ve birbirinden kopuk bilgi parçalarını ihtiva eden malzemeleri kim, nasıl ve neye göre bir araya getirecek; olup bitmiş bir konuyu yeniden nasıl inşa edecek ve nasıl değerlendirecektir? Bütün bunlar dikkate alındığında, tarihi hâdiselerin sağlıklı ve doyurucu bir şekilde ele alınmasında/yorumlanmasında bir şeylerin eksik kaldığı her zaman görülebilir. Tarihçi, zaten bu eksikliklerin farkında olup; buna göre de hareket eder.

Aslında yapılan çalışmada, eldeki malzemenin harmanlanması ve yorumlanmasında karşılaşılan başka zorluklar da söz konusudur. Bu kapsamda zikredilebilecek ilk husus tarihçilerin sahip oldukları “*zekâları*”, “*kültür yapıları*”, “*dünya görüşleri*” ve “*hayal dünyaları*”dır. Özellikle de tarihçilerin dünya görüşleri, dikkatli olmaları gereken gezindikleri âdeti mayın tarlaları gibidir. Bundan dolayı, tarihçinin araştırma konularını ele alırken karşılaştığı tarihî gerçeklikler karşısında “*mümkün*” olduğu kadar kendi dünya görüşüne/fikirlerine dikkat etmesi; “*olabildiğince*” bunlardan “*sıyrılması*” gerekir.

Şayet bunu başaramazsa, tarihçi ilgili hâdisede taraf olur; sempati duyduğu tarihî şahsiyetin veya grubun sözcüsü durumuna düşer; bunların olumsuz bazı icraatlarını ve yanlışlarını meşrulaştırmaya çalışır. Veya en azından böyle algılanır. Hâlbuki tarihçinin görevi, bu tür hataların veya yanlışların meşrulaştırması; bunlara mazeret bulması değil aksine, bunları araştırması ve çözümleme-

sidir. Bu bağlamda yapılması gereken şey, mümkünatı kadarıyla tarafsız olmaya gayret edilmesi; “*kasıtlı*” bir “*duygusallıktan*” ve “*tarafgirlik*”ten uzak durulmasıdır. Tarihçi, “*tarafıtarlıktan*” ve “*tarafgirlikten*” uzaklaşa bildiği nispette başarılı olabilir.

Tarih çalışmalarında karşılaşılan diğer bir engel ise, tarihî olayların yeniden canlandırılması sırasında içinde bulunulan zaman diliminden ve bunun etkilerinden sıyrılamamasıdır. Tarihçi, zamanının çocuğu veya ürünüdür; sevinçlerinde, kederlerinde, nefretlerinde; kısacası her şeyinde çağının izini, artılarını veya eksilerini taşır. Bunlar, duruma göre tarihçinin zayıf noktaları olabiliyor. Çalışması sırasında dikkat etmeli ve mümkün olduğu kadar bu tür etkilerden uzaklaşarak, ele aldığı tarihî olayı cereyan ettiği çağın mantığı içinde anlamaya çalışmalıdır. Bunun farkında olarak, içinde bulunduğu zaman diliminin değer yargılarından sıyrılarak, ilgili tarihî olayın gerçekleştiği süreci mümkün olduğunca “*hayal*” etmesi; o günkü şartları zihninde “*yeniden canlandırması*” gerekir. Burada söz konusu olan sadece kuru bir canlandırma değil, o dönemin “*anlaşılması*” ve “*bissedilmesi*” gayretidir. Yeterince anlayamadan ve hissedilmeden yapılan bir çalışmada bazı şeyler eksik kalacaktır.

Böylesi bir canlandırmada karşılaşılan en önemli zorluk, tarihî hâdiselerde rol oynayan kahramanların veya ikinci ve üçüncü derecede etkili şahsiyetlerin, olaylar sırasındaki düşüncelerinin tam olarak anlaşılabilmesidir. Aslında bu türde bir imkân da mevcut şartlarda söz konusu değildir. İlgili kahramanı/kahramanları karşımıza alıp, “bu olayı gerçekleştirirken gerçekten ne düşünüyordunuz ve bunu niçin yaptınız”, diye sorma imkânına sahip değiliz. Bu olmadığına göre, kendisinin veya muasırlarının geride bıraktıkları hatıralar başta olmak üzere o yıllardan kalan diğer kaynaklara mümkün olduğunca müracaat edilmelidir.

Söz hatıratı gelmişken, bunlardaki bazı sorunlara da temas etmek gerekir. Hatıraların çoğu, ilgili gelişmelerin sonrasında kaleme alındığı için ne kadar sağlıklı ve gerçekçi oldukları tartışmalıdır. Hatırat, varılan neticeden/noktadan geriye doğru gidilerek, yaşanan sürecin kahramanının ister istemez kendini merkeze yerleştirerek yazdığı/kurguladığı için çoğu kez taraflı metindir. Hatıra sahibi, neticeden hareket ederek kendi rolünü ve konumunu merkeze yerleştirirken, ilgili süreçte etkili olan, fakat elde edilen sonuçla bir şekilde ters düşenleri ister istemez ya ikinci plana atabiliyor ya da duruma göre tamamen dışarıda bıraka biliyor. Bu kez aynı olayda etkisi olan, fakat yaptıkları önemsizleştirilen veya dışarıda bırakılan kişi/grup ise, kendi "*gerçek*" rolünü kendisine göre ispatlayabilmek için kalemi eline alabiliyor.

Aslında burada, geçmişte yaşanan mücadelenin devamı farklı bir boyutta da cereyan ediyor. Kazananlar, dâhil oldukları tarihî süreci kendilerine göre kaleme alırken, aynı süreçte mücadele hâlinde olduklarını tam tersine kötöleye biliyorlar. İlgili olayın diğer tarafları veya kaybedenleri ise, bunlara cevap vererek kendi "*haklılıkları*"nı gündeme getirmeye gayret edebiliyorlar. Böylece bir olay hakkında çok farklı rivayetlerden oluşan hatırat külliyyatı ortaya çıkabiliyor. Bu ise, olayları başka kanallardan öğrenme ve mukayese etme imkânı vermesi bakımından zenginlik olarak kabul edilebilir.

Temas edilen sorunlar, aslında sadece tarihçi için değil aynı zamanda okuyucu için de geçerlidir. Herhangi bir dönemle alakalı tarih çalışmasını eline alan okuyucu, mümkün olduğunca kitabın konusunun anlatıldığı döneme gitmelidir. Gözleriyle kitabın satırlarını sürerken, aynı anda konunun geçtiği bölgede zihnen gezinebilmelidir. Olayları ve kahramanları, yaşadığı

zaman dilimine taşımak yerine bizzat kendisi hayal dünyasında onların kapısını açmalı ve “*ayağına*” gitmeli; ilgili tarihî süreci tahayyül ederek anlamaya çalışmalıdır. Bunu yaparken, tıpkı kitabın yazarı gibi, dünya görüşünden de mümkün olduğu kadar sıyrılmaya gayret etmelidir. Kendi modern siyasi ve fikri telakkileriyle; endişeleriyle ilgili olayı yargılamamalı ve kendi şartları içinde anlamalıdır.

Bu şekilde bir “*algılama*” ve “*yeniden kurgulama*” eylemi olarak ortaya konan tarih araştırmalarında “*mutlak*” ve “*tek*” doğru yoktur; ancak, kişilere ve mevcut belge ve bilgilerin algılanmasına göre değişen idrak edilebildiği kadarıyla “*şahsi*” doğrular vardır. Bu hâliyle tarih araştırmaları, aslında iç içe geçmiş paradokslar yumağından ibarettir. Birilerinin doğru dediğine, diğerleri yanlış diyebiliyor. Bundan dolayı, tarihî konularda ve buna bağlı olarak gündeme getirilen güncel mevzularda yoğun tartışma ve çatışmalar silsilesi yaşanabiliyor.

Aslında bu ihtilafların salt bir algılamanın neticesi olarak ortaya çıkması durumunda, elde edilecek sonuçlar/fikirler, toplumsal anlamda ciddi bir entelektüel kazanım olabiliyor. Fakat durum gerçekte bundan ibaret değildir. Özellikle de tarihî hadiseler ekseninde cereyan eden tartışmaların temelinde, araştırma malzemelerinin farklı şekillerde algılanması değil, aksine bunların üzerinden yapılmak istenen “*siyasi bir hesaplama*” yatıyor. Taraflar, tarihî süreci olduğu gibi değil, aksine kendi ideolojik tercihlerinden hareket ederek inandıkları doğruların ispatı şeklinde kurgulamaya gayret ediyorlar. Bundan dolayı tarihin yeniden kurgulanmasında ciddi tahrifatlar yaşanabiliyor. Bu bağlamda belli bir tarih kurgusuna tezat teşkil edebilecek olay/belge ya görmezlikten gelinebiliyor ya da başka bir bağlamda değerlendirilebiliyor. Böylece tahrifat üzerine bina edilen tarih araştırmaları/

tartışmaları, toplumun entelektüel anlamda zenginleşmesi veya gelişmesine hizmet etmekten ziyade *"bilgi ve yorum kirliliği"*ne yol açabiliyor.

Böylesi bir tarihçiliğin neden olduğu önemli sorunlardan biri ise, tarafların kendilerine göre önemsedikleri özel olayların algısından hareket ederek, belli bir tarihî süreci genel geçer sonuçlarla bütün olarak yargılamaları; kafalarındaki kesin yargılarla bunu toptan kötülemeleri veya tam tersine idealize etmeleridir. Bu durum, meşhur *"körlerin fili tarif etmesi"* misaliyle mukayese edilebilir. Bir konu hakkında ortaya konan farklı tasvirler ve bilgiler, bütün olarak ele alındığında çoğunluğun kabul edebileceği genel bir resim ancak ortaya çıkarılabilir.

KONUNUN TAKDİMİ VE CEVABI ARANAN SORULAR

1908 Jön Türk İhtilali ve devamındaki süreç gerek Türk tarihçileri ve gerekse yabancı tarihçiler tarafından fazlaca ele alınan önemli tarihî olgular arasında yer alıyor. Fakat ihtilal yüzyıl öncesinde cereyan ettiği ve hakkında bu kadar fazla yayın yapıldığı halde üzerinde süre gelen tartışmalar bitmiyor.

Yayınların çokluğuna rağmen, Sultan II. Abdülhamid [d.1842-ö.1918; h.1876-1909] ve dönemi, tarih araştırmalarındaki paradoksa ve tarihçiler arasındaki farklı görüşlere en güzel örnektir. II. Abdülhamid ve saltanat yılları, yükselme süreci de dâhil olmak üzere diğer Osmanlı sultanları ve Osmanlı tarihinin farklı evreleri arasında en fazla ilgi gören, hakkında en çok araştırma yapılan padişah ve dönemdir. Daha da önemlisi Sultan Hamid gibi sürekli gündemde kalan ikinci bir Osmanlı hükümdarı yok. Türk ve yabancı akademisyenlerden pek çok kişi, Sultan II. Abdülhamid'i kendileri için vazgeçilmez bir araştırma konusu seçerek farklı yönlerini ve siyasî tutumlarını araştırıyorlar.

Buna bir de popüler/amatör tarihçiler eklenirse, ilgili araştırmaların sayısı daha da artacaktır.

Sultan II. Abdülhamid'in ve döneminin bu kadar alaka görmesi ve hâlen tartışılır olmasının nedeni genel olarak üç maddeyle izah edilebilir: Birincisi, II. Abdülhamid'in gerek Osmanlı ve gerekse Avrupa tarihinin en kritik olaylarının ve hesaplaşmalarının yaşandığı; tarihî süreç olarak kısa ama bu süreç içinde cereyan eden hadiselerle uzun olan 19. yüzyılın padişahı; padişahlıktan da öte önemli aktörlerinden biri olmasıdır. Sultan Hamid'in o ilginç karmaşık kişiliği ve seleflerinin başlattıkları modernleşme faaliyetlerini devam ettirmesi; kendi döneminde bunların kurum ve kadro olarak meyvelerini vermesi, ikinci madde olarak zikredilebilir. Belirtilmesi gereken son nokta ise, tarihî kökleri Jön Türklerin siyasi mücadelesine kadar giden ve etkileri günümüzde de hissedilen Sultan II. Abdülhamid ve dönemi üzerinden ciddi bir *"siyasi hesaplaşma"*nın yaşanmasıdır. Bundan dolayı, II. Abdülhamid ve tarihî mirası Türk tarihçiliğinin önemli *"hesaplaşma"* araçlarından ve dolayısıyla da *"ayrışma"* konularından biri olarak popüleritesini koruya geliyor.

Bu dönemin dikkatleri çeken en önemli hususlardan biri, Sultan II. Abdülhamid-Jön Türk mücadelesidir. Meşrutî yönetim ve diğer modern fikirleri savunan Jön Türkler, bunların hayata geçirilmesi için II. Abdülhamid'le yoğun bir mücadeleye girişirler. Genel kanaate göre, 1908 İhtilali'ne kadar devam eden bu mücadelede, Sultan Hamid bütün imkânlarını kullanarak tabiri caizse Jön Türklere engel olmaya gayret eder. Bazı araştırmalarda ve Jön Türklerin hatıralarında, *"müstebit"* olarak adlandırılan Sultan II. Abdülhamid'in bunlara karşı uyguladığı *"acımasız"* siyasetten bahsediliyor. Bu siyaset kapsamında II. Abdülhamid; idam, hapis, sürgün, işkence, jurnal ve sansür gibi çeşitli uygulamalarla;

fakat duruma göre de makam ve mevki vaatleriyle karşıtlarını etkisizleştirmeye çalıştığı iddia ediliyor.

Bütün baskılara rağmen Jön Türkler günün sonunda Sultan II. Abdülhamid'i mağlup etmeyi; önce Meşrutiyet'in iade edilmesini sağlamayı ve ardından bu sürecin finali olarak tahttan indirmeyi başarırlar. II. Abdülhamid-Jön Türk mücadelesi ana hatlarıyla bu şekilde cereyan eder ve nihai olarak Jön Türklerin galibiyetiyle sona erer. Aynı zamanda Jön Türk zaferi, Osmanlı ve Türk siyasî tarihi için yeni bir sürecin ve dönemin başlangıcı olur.

Hadiselerin görünen boyutunun veya hakim kanaatin bu şekilde olmasına rağmen, aslında bu mücadelede gözden kaçırılan ve farklı yorumlara yol açabilecek; dolayısıyla yukarıdaki paragraflarda belirtilen tarih araştırmalarındaki paradoksa tipik örnek teşkil edecek değişik noktalar bulunuyor. Nitekim aşağıda örnekleriyle izah edildiği gibi, 33 yıl süren Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı, Jön Türk İhtilali'ni doğuran *ana* nedenlerden biri olur. II. Abdülhamid'in saltanat yıllarındaki icraatlarının hemen hemen hepsi ihtilal sürecini doğrudan veya dolaylı olarak etkiler yahut sürecin şekillenmesinde önemli rol oynar. Onun tezatmış gibi görünen icraatları, ilginç bir bütünlükle birbirlerini tamamlar şekilde işlev görür. Sultan Hamid, lehte veya aleyhte ne yapmışsa eninde sonunda Jön Türklerin yararına olur. Kısacası Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık hükümdarlığı döneminde yetişen Jön Türk kadroları, yine kendisinin uyguladığı siyaset ve en kritik zamanlarda verdiği kararlar sonucunda saltanatının sonunu hazırlar.

Bir çalışmanın olmazsa olmazlarından biri, hiç şüphesiz araştırılan konu hakkında bazı soruların tespit edilmesi ve ilgili çalışma kapsamında bunlara cevap aranmasıdır. Araştırma yapılırken ortaya konulacak en önemli katkı, sualler ve bunlara verilecek cevaplardır.

Tarih araştırmalarında ekseriyetle “*ne oldu?*” ve “*nasıl oldu?*” sorularının cevabı aranır. “*Ne*” sorusuyla araştırılan tarihi olgunun kendisi ortaya konulurken, “*nasıl*” sualiyle birlikte geriye gidilerek hâdisenin kronolojik seyri tespit edilmeye çalışılır. “*Nasıl*” sorusuna cevap aranırken, yüzeysel de olsa ele alınan konunun nedenlerine kısmen temas edilebiliyor. Fakat yine de tarihî hadiselerin bu iki soruya indirgenerek, “*olay merkezli mekanik*” tek düze şekilde ele alınması okuyucular için fazlaca doyurucu olmasa gerek. Çünkü sadece “*ne*” ve “*nasıl*” suallerine cevap veren bir çalışmada, tarihin mekanik bir yapı üzerinde ve tek düze bir hatta cereyan ettiği kurgusu ekseriyetle öne çıkabiliyor. Bunları esas alan bir araştırmada, çok yönlü ve boyutlu tarih kurgusundan uzaklaşılabilir. Bu türde dar bir kurgunun aşılabilmesi için, “*ne*” ve “*nasıl*” gibi temel sorularının yanına üçüncüsü de eklenmelidir.

Bunun için “*neden böyle oldu?*”, sorusunun da devreye sokulması elzemdir. İlk iki soruda aranan cevaplar, kısa vadede etkili olan nedenler ve süreçlerle alakalı olup; genel itibarıyla ilgililer tarafından gözlemlenebilir. Yine bunlar, aslında bir şekilde önceki dönemin sonuçlarıdır ve nedenlerin yerini alamazlar. Bundan dolayı sonuçların da ötesine veya öncesine gitmek gerekir. Yani araştırılan konunun patlak vermesine neden olan bir önceki olayın veya sürecin sonuçlarının ortaya çıkmasına yol açan sebeplere ulaşılmalıdır. İşte ilgili olayın “*neden böyle oldu?*”ğu sorusunda, hadisenin nedenlerinin ana kaynağına, yani sonuçların ortaya çıkmasına vesile olan asıl kaynağa iniliyor. Buna, nedenlerin nedenine veya kaynağına ulaşma gayreti de denebilir.

Bütün bu söylenenleri 1908 Jön Türk İhtilali misaliyle somutlaştırmak gerekirse; konu hakkındaki eserlerin çoğunluğu, olayın “*nasıl*” cereyan ettiğine cevap veren kronolojik bilgileri ihtiva ediyor. Az da olsa ihtilalin “*neden*”lerine değiniliyor. Fakat

bunların “*neden böyle oldu*”ğu, yani nedenlerin nedeni genellikle ihmâl ediliyor; ihtilalin ana kaynağına pek fazla gidilemiyor. Gidilse dahi belirtilmesi gereken önemli noktalar daha ziyade satır aralarında âdeta kayıp olabiliyor; çoğu zaman bunlar okuyucular tarafından fark edilemiyor.

Bu çalışmada, Jön Türk İhtilali’nin “*neden*” patlak verdiği ve “*nasıl*” cereyan ettiği cevaplarının somut başlıklar altında ele alınmasına gayret ediliyor. Yine bunlara cevap olarak tespit edilen sebeplerin kaynağını bulabilmek için “*neden böyle*” bir hareket ve faaliyet ortaya çıktığı sorusu yöneltilerek, bütün bu sürecin kaynağına ulaşılmaya çalışılıyor. Bu üç sorunun cevaplarına, hem ilgili bölümlerde metin içinde yer veriliyor hem de çalışmanın son kısmını teşkil eden sonuç başlığı altında temas ediliyor.

Çalışma, girişle ve sonuçla birlikte on bölümden oluşuyor. Girişte, konunun ele alınmasıyla alakalı teorik bazı noktalara temas edilmekle birlikte, istifade edilen başlıca eserler tanıtılıyor. Osmanlı Modernleşmesi’nin bilinmeden, Jön Türk İhtilali’nden de bahsedilemeyeceğini düşündüğümüz için birinci bölümde bu mevzu ele alınıyor. Osmanlı Modernleşmesi sürecinin Osmanlı Devleti’ndeki geleneksel yapıyı dönüştürmesinin tabii bir sonucu olarak her alanda kırılmalar ve yeni oluşumlar yaşanır. İşte bunlar, Jön Türk Hareketi’nin doğmasına ve 1908 İhtilali sürecinin şekillenmesine neden olur. İkinci bölümde, modernleşmenin tipik sonucu olarak ortaya çıkan Jön Türk Hareketi’nin tarihinde kısa bir gezinti yapılıyor.

Üçüncü bölümde bu ihtilalin patlak vermesinin nedenleri gerek iç ve gerek dış dinamikler bağlamında tespit edilmeye çalışılıyor. Çeşitli alt başlıklardan oluşan bu bölüm kitabımızın en önemli konularından birini teşkil ediyor. İhtilalin habercisi olarak değerlendirilebilecek bazı gelişmeler, dördüncü bölümün

konusunu oluşturuyor. Özellikle bazı sivil ve askeri isyanlar bu noktada önemlidir. Ayrıca Talat Bey ve Emanuel Karasu'nun ihtilalden kısa bir süre önce yaptıkları İstanbul seyahati ve Nazım Paşa'nın Selanik'te vurulması gibi gelişmeler de ele alınıyor.

Beşinci bölümde ise, çalışmasının asıl konusunu teşkil eden Jön Türk İhtilali'nin nasıl başladığı, geliştiği ve neticelendiği üzerinde duruluyor. Başta Resneli Niyazi Bey'in 3 Temmuz 1908 tarihinde dağa çıkmasıyla başlayan ihtilal süreciyle alakalı gelişmeler olmak üzere Enver Bey ve Eyüb Sabri Bey'in isyanları gibi olaylar bu başlığın ana konularını teşkil ediyor. Sultan II. Abdülhamid'in meşrutî yönetimin yeniden ilanını kabul etmesiyle alakalı gelişmeler, çalışmamızın altıncı bölümünü oluşturuyor. Burada özellikle de Yıldız Sarayı'nın karşı hamleleri ve devamında yeni yönetimin ilan edilmesine nasıl karar verildiği tespit edilmeye çalışılıyor. Yedinci bölümde Jön Türk İhtilali ve sürecinin Avrupa matbuatına nasıl yansıdığı ele alınıyor. Bu bağlamda özellikle ihtilalin nedenleri, bu süreçte nelerin yaşandığı ve bunun Avrupalı devletlerle olan alakası üzerinde duruluyor. "İhtilal", "inkılap" ve "II. Meşrutiyet" kavramları kullanılması üzerinde ciddi tartışmalar var. Gerek muasır ve gerekse günümüzdeki kaynaklara müracaat edilerek bu kavramların nasıl ve neden kullanıldıklarına sekizinci bölümde değiniliyor. Son bölümde ise bu çalışmanın vardığı sonuçlara ve bazı değerlendirmelere yer veriliyor.

İSTİFADE EDİLEN KAYNAKLAR

Araştırmada istifade edilen birinci el ve ikinci el kaynaklar dört başlık altında toplanabilir: Arşiv vesikaları, hatıralar, dönemin süreli yayınları ve araştırma eserleri. İSAM'da bulunan Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, Alman Askerî Arşivi, yayınlanan

Alman Dışışleri Arşivi ve yine yayınlanan İngiliz Dışışler Arşivi vesikalarına müracaat edildi. Bunlar arasında Hüseyin Hilmi Paşa'nın evrakından çıkan ve Resneli Niyazi'nin isyan edeceğine dair bilgileri ihtiva eden belgeler önemlidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Uzunçarşılı bunları bazı ufak farklı okumalarla makalesinde yayınlamasına rağmen yeterince değerlendirmedir. Muhtevalarına ilgili bölümde yer verilen bu belgeler ve bunlarla alakalı bazı iddialar çalışmamızı daha bir önemli kılıyor.

Ayrıca birinci el kaynaklardan hatıralar da çalışmada önemli yer tutuyor. Öncelikle 1908 Jön Türk İhtilali'ne bir şekilde karışmış ve ilgili gelişmelere şahitlik etmiş şahsiyetlerin hatıratlarına müracaat edildi. Fakat hatıralarla alakalı bir sıkıntının burada dile getirilmesi gerek:

Jön Türkler dışındaki farklı çevrelerin konuyla alakalı hatıraları pek yoktur. Bu sürecin olabildiğince doğru bir şekilde anlaşılabilmesi ve Jön Türkler tarafından gündeme getirilen iddiaların test edilebilmesi için Jön Türk karşıtlarının da hatıralarının yeterince elimizde olması gerekir. Fakat ilgili hatıralar yeterli değil. Buna en güzel örnek Şemsi Paşa'nın oğlu Müfid Şemsi'nin hatıratıdır. Müfid Şemsi, katledilen babası hakkındaki Jön Türklerin ağır ithamlarına cevap vererek, en azından hadiselerin babasının ve daha da önemlisi o günkü meşru yönetim taraftarlarının gözünden nasıl algılandığına bir nebze de olsa bakma imkânı veriyor. Sultan II. Abdülhamid taraftarı diğer devlet adamlarının hatıraları sayıca yeterli olsa 1908 İhtilali daha zengin bir bakış açısıyla ele alınabilirdi.

Konuyla alakalı araştırma malzemeleri arasında en önemli hatırat, 1908 İhtilali'nin tartışmasız tek kahramanı olan Resneli Niyazi Bey'e aittir. Niyazi Bey'in söz konusu bu hatıratında girişte devletin içinde bulunduğu ahval hakkında bilgiler veriyor ve

böylece ihtilalin nedenlerine temas ediyor. Sonraki bölümlerde ise kendisinin Resne’de isyanı başlatmasından Meşrutiyet’in ilan edilmesine kadar geçen sürede yaşadığı olayları anlatıyor. Jön Türk İhtilali’nin bize göre tartışmalı kahramanı Enver Bey’in hatırasına da önemli bir kaynak olarak müracaat ediliyor. Enver Bey’in neden tartışmalı kahraman olduğuna ilgili bölümde açıklanıyor. Mustafa Ragıb’ın hatıratı da gerek ihtilalin önemli hadiseleri ve gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında oldukça zengin bilgileri ihtiva ediyor. Süleyman Külçe’ninki ise, ihtilalin bütününe bir katkı getirmese de Firzovik Toplantısı ve Şemsi Paşa’nın katledilmesiyle alakalı önemli bilgileri içermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bunun dışında ihtilal öncesindeki ve sırasındaki gelişmelere şahit olan veya bunlarda rol alan birtakım şahsiyetlerin kaleme aldıkları hatıralar bu sürece temas ediyor. Bu bağlamda Mithat Şükrü Bleda, Kâzım Nami Duru ve İbrahim Temo gibi cemiyetin kurucusu ve üyesi önemli şahısların hatıratı kullanıldı. Yine Ahmed Bedevî Kuran ve İsmail Kemal Bey gibi bazı muhaliflerin eserlerine başvuruldu. Bu şekilde hem cemiyetten hem de daha sonra cemiyetten ayrılan zevatın yazdıkları dikkate alındı. Ayrıca, ihtilal sırasında ve hemen sonrasında Osmanlı sınırları dahilinde bulunan yabancıların hatıratlarından da istifade edildi.

Araştırma eserlerine gelince, Yusuf Hikmet Bayur’un çalışması ilk sırada zikredilmelidir. Aykut Kansu’nun çalışması da önemlidir. Bunun dışında, her ne kadar 1908 İhtilali hakkında doğrudan bir çalışması olmasa da Şükrü Hanioglu’nun Jön Türk Hareketi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine yaptığı önemli yayınlardan olabildiğince istifade edilmiştir. Bunlar haricinde Jön Türkler hakkında önemli bilgileri ihtiva eden Şerif Mardin,

Faroz Ahmad ve Ernst E. Ramsour gibi akademisyen ve araştırmacıların ilgili eserleri kullanıldı.

Sürelî yayınlardan, muasır *İkdâm*, *Neyyir-i Hakikat* ve *Balkân* gibi gazeteler ile *Beyânü'l-Hak*, *Servet-i Fünûn* ve *Resimli Kitâb* gibi dergilerden yararlanıldı. Bunların dışında Meşrutîyet'in ilanının 100. yılı münasebetiyle özel sayılar halinde çıkan *Toplumsal Tarih*, *Doğu-Batı*, *Türkiye Günlüğü* ve *Türk Edebiyatı* gibi dergilerden istifade edildi.

Almanya'da yayınlanan ve farklı ideolojik görüşlerden beslenen *Germania*, *Frankfurter Zeitung*, *Kölnische Zeitung*, *Vossische Zeitung* ve *Vorwärts* gazetelerinin yanı sıra; *Alldeutsche Blätter*, *Preussische Jahrbücher*, *Sozialistische Monatshefte* gibi sürelî yayınlar da tarandı. Bu basın organları, ilgili gelişmeler hakkında oldukça önemli bilgileri ve yorumları gündeme getiriyorlar. Aynı şekilde Avusturya'dan *Pester Lloyd*, *Wiener Abendzeitung* ve *Neue Freie Presse* gibi gazeteler de kullanıldı.